

नेपालको संस्कृतिमा सूर्य देवताको उपासना

श्याममदन के.सी.

विद्यावारिधि (शोधार्थी), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

ईमेल: shyammadan626@gmail.com

Doi : <https://doi.org/10.3126/ppj.v2i2.53175>

लेखसार

सूर्य उपासनाको प्राचीनता खोज्दा मिश्रको सभ्यतासम्म पुगनुपर्ने हुन्छ जहाँ तेस्रो शताब्दी इस्वी पूर्वताकादेखि नै सूर्य उपासनाका प्रमाणहरू प्राप्त भएका छन् । मिश्रका राज खलक आफुलाई “रा” नामक सूर्य देवताका सन्तान मानी सूर्यका मन्दिरहरू बनाउँदथे । आसिरियनहरू सूर्यलाई “सामास” र ग्रीकहरू “हेलियोस” भनेर पुजा उपासना गर्ने गरेको पाइन्छ । इरानीहरू सूर्य देवतालाई “मिहिर” तथा मित्र मानी सूर्यको प्रतिकको रूपमा सौर्य चक्रको उपासना गर्ने गरिएको देखिन्छ । नेपालमा सूर्यको सप्तमी तिथिमा ब्रत बसी उपासना गरि सूर्यको प्रतिमा स्थापना गर्ने प्रचलन रहेको छ । सूर्यको उपासना गर्नाले मानिसहरूले आरोग्य, पापहरूबाट विभक्ति, कवित्व शक्ति, बुद्धि, बल, सौन्दर्य, लामो जीवन, ज्ञान, शक्ति धन तथा पुत्र सन्तान प्राप्त हुन्छ भन्ने धारणा प्राचीनकाल, मध्यकाल, मल्लकाल, शाहकाल हुँदै आजसम्म रही आएको छ । आफुना कृतिलाई सूर्य अटलतासित जोड्नु गौरवशाली हुँदा लिच्छवि र मध्यकालमा शासकहरूले अभिलेखहरूको शिर भागमा ऊ सूर्य नमस्कार र मुद्राहरूमा समेत सूर्यलाई उल्किर्ण गरेका छन् । विश्वमा प्रचलित योगका विभिन्न आसनमध्ये सबैभन्दा महत्वपूर्ण सूर्य नमस्कारलाई मानिएको छ । ऋग्वेदमा सूर्य नमस्कार गरेर घाममा बस्नाले विभिन्न रोगहरू निको हुने उल्लेख गरिएको छ । सूर्य उदाउ र हाम्रो मानस रोग र पीतवर्ण रोग र शिर रोग विनष्ट गर भनी उपासना गर्ने गरिएका छन् । सनातन धर्मात्मवीहरूमा हरेक दिन विहानै सूर्यलाई जलअर्पण गर्ने परम्परा आजसम्म कायम रहेको छ । पाटन थपाहिटीको नेपाल संवत् १८५, टेवहालमा गुह्यमित्रले राखेको संवत् ४०२, सौगलटोलको नेपाल संवत् २०३, बनेपाको नेपाल संवत् ५१४ आदिको अभिलेखले यी तथ्यहरूलाई स्पष्ट गरेका छन् । यसरी सूर्यलाई लक्ष्य गरी ब्रत बसी उपासना गरेको खण्डमा स्वर्गप्राप्ति हुन्छ भन्ने जनविश्वास रहेको छ ।

शब्दकुञ्ज : पाषाण, हिन्दु र बौद्ध, मूर्ति, मिहिर, अटलतासित र जलअर्पण ।

परिचय

सूर्यले कुनै एक देश विशेषमा मात्र नभई विश्वकै इतिहासमा खास विशेषता राख्दै आएको पाइन्छ । तेजका प्रतिक सूर्यको उपासना विश्वभर नै हुने गरेको छ । सूर्य पूजाको प्रचलन पाषाण युगदेखि नै चलेको देखिन्छ । सूर्य उपासनाको प्राचीनता खोज्दा मिश्रको सभ्यतासम्म पुगनुपर्ने हुन्छ जहाँ तेस्रो शताब्दी इस्वी पूर्वताकादेखि नै सूर्य उपासनाका प्रमाणहरू पाइन्छ (वाङ्देल, २०३९ पृ. ८०) । मिश्रका राज खलक आफुलाई “रा” नामक सूर्य देवताका सन्तान रूपमा आफुलाई मान्दथे र सूर्यका मन्दिरहरू बनाउँदथे । आसिरियनहरू सूर्यलाई “सामास” र ग्रीकहरू “हेलियो” भनेर पुजा उपासना गर्दथे । इरानीहरू सूर्य देवतालाई “मिहिर” तथा “मित्र” मानी सूर्यको प्रतिकको रूपमा सौर्य चक्रको उपासना गर्दथे । ऋग्वैदिक आर्यहरूले इरानीहरूको मित्रलाई नै मित्र देवता वा सूर्य देवताको रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । सूर्य विश्व मानवलाई एउटै धर्मको सूत्रमा उन्ने देवताका रूपमा रही मनुष्यमात्र भिन्न-भिन्न धर्म एवम् संस्कृतिका प्रस्तुत नभई एउटै संस्कृतिका सन्तान भएको तिर लक्ष्य गर्दै विश्व मानवलाई हामी भन्ने भावनातिर उन्मुख गराउने सर्वाधिक प्राचीन देवता मानिन्छ (जोशी, २०६९, पृ. ४४) । सृष्टिको प्रारम्भमा सभ्यताको भावना जागृत हुनामा यिनी पनि एक प्रमुख कारण रहेको छ । उत्तरी स्पेनको अल्तामीरा गुफा र दक्षिण फ्रान्सको लास्को गुफामा मनुष्य निर्मित सूर्यका आकृतिहरू कुँदिएका छन् । जसलाई सृष्टिको प्रारम्भिककालको मनुष्यका कृतिका रूपमा लिइएको छ । त्यस्तै नवपाषाण युगका सूर्यका आकृतिहरू भारतका मध्य प्रदेश, कर्णाटक तथा केरालाका सिंहपुर, वेल्लारी जिल्ला र एकडलमा पाइएका छन् । मेक्सिकोको सभ्यतामा समेत सूर्य उपासनाको प्रचलन रहेको देखिन्छ । त्यहाँका मानिसहरू आफुलाई सूर्यवशीको रूपमा लिने गरेको देखिन्छ । पेरुमा सूर्यको एक

भव्य मन्दिर निर्माण गरिएको छ, जसलाई विद्वानहरूले सम्पूर्ण विश्वमा प्राप्त उल्लेख्य भवनहरू मध्येका मानिएको छ भने इजिप्टमा सूर्यलाई विश्वको प्रथम नैतिक पिताको रूपमा मानिएको थियो छ (हफ्किन्स पृ.६१) ।

विश्वमा मानव सम्यताको थालनीसँगै सूर्यलाई मित्र ठानी विश्वका प्रायः हिन्दु, बौद्ध, क्रिस्चियन, मुस्लिम समुदायका मानिसहरूले समेत सूर्यको उपासना गर्ने गरेको पाइन्छ । ऋग्वेदमा सूर्य नमस्कार गरेर घाममा बस्नाले विभिन्न रोगहरू निको हुने उल्लेख गरेको पाइन्छ । सूर्य उदाउ र हाम्रो मानस रोग र पीतवर्ण रोग र शिर रोग विनष्ट गर भन्ने रहेको छ । त्यसमा नै आदित्य मेरो अनिष्टकारी रोगको विनाशको लागि समस्त तेजसँगै उदाउँछन् । ऋग्वेदमा सूर्यलाई जगतको आत्मा मानिएको छ । कृष्णपुत्र साम्बको कुष्ठ रोग सूर्यको तेजद्वारा नै निको भएको वर्णन पाइन्छ । शुक्ल यजुर्वेद अनुसार सूर्यको दर्शनले अरोग्य लाभ प्राप्त हुने चर्चा छ । प्राकृतिक चिकित्सामा उषाकालको सूर्यको रश्मि सेवन गरेर निरोगी हुने उपाय बताइएको छ (पौड्याल र खनाल पराजुली पृ.५) । हिन्दु र बौद्ध समाजमा सूर्य पुराण पाठ गर्ने, गराउने चलन अद्यापि रहेको छ । व्यासले रचना गरेका ब्रह्मपुराण अन्तर्गतको उपपुराणको रूपमा रहेको सूर्यपुराणको ३८९९ श्लोक नै सूर्यलाई आह्वान गरेर स्थायी वा अस्थायी प्रतिमाको समक्ष पाठ गर्दा विभिन्न रोग निर्मूल हुने विश्वास गरिएको पाइन्छ । सात घोडाको रथमा सवार हुने सूर्यको उपासनाका निमित्त सप्तमी तिथिलाई विशेष दिन मानिएको छ । यसै तिथिमा सूर्य प्रकट भएको पौराणिक मान्यता पाइन्छ । त्यसैले यस तिथिमा सूर्यको उपासना गरिएमा उचित फल प्राप्त हुने वर्णन रहेको छ (वराहपुराण, २०७३, पृ.६९) । सनातन धर्मालम्बीहरूमा हरेक दिन विहानै सूर्यलाई जलअर्पण गर्ने परम्परा आजसम्म रही आएको छ । साम्ब पुराणमा आइतबारको व्रत विधि अनुसार मडसिर महिनाको शुक्लपक्षको पहिलो आइतबारबाट आरम्भ गर्नुपर्ने बताइएको छ । सेतो वस्त्र लगाएर तुलसीको मोठ नजिकै वा घरको आँगन, बारी वा कौशीमा गोबरले लिपेर सूर्यको पूजा गरेर तेल, नुन नहालेको भोजन मध्याह्नमा खाने नियम छ । व्रतको दिन सूर्यको महिमाबारे वर्णन गरिएको व्रतको कथा सुन्ने परम्परा रहेको छ (जोशी, २०६०, पृ. ४६) ।

वैदिककालमा पञ्च तत्व र प्रत्यक्ष देवता सूर्यलाई आह्वान गरेर नैवेद्य अर्पण गर्ने चलन रहेको थियो । वेदमा सूर्यलाई आदित्यको रूपमा सम्बोधन गरिएको पाइन्छ भने पौराणिक कालमा पुगेपछि सूर्यको पर्यायवाचीकै रूप आदित्य शब्दको प्रयोग भएको छ । आदित्य वर्गको देवतामा सबैभन्दा महत्वपूर्ण सूर्यदेवतालाई मानिएको छ । सूर्य दर्शन, पूजन र व्रत आदिले विभिन्न रोग निर्मूल हुने विश्वास वैदिककालदेखि आजसम्म कायम रहेको छ । पृथ्वीमा भएको अग्नि तत्वको आकाशीय स्वरुपलाई नै सूर्य हुन् । वैदिक देवता सूर्यको पूजा विधि, फल, रोग नष्ट गर्ने आदिबारे पुराण र महाभारतमा विस्तृत वर्णन गरिएको छ । भविष्य पुराणमा सूर्यको उत्पत्ति, उनको सन्तान, सप्तमी व्रतको विधान, सूर्य भगवानको गुण, विभिन्न ऋतुमा सूर्यको वर्णनमा आउने परिवर्तन, भगवानको बाह्र मूर्तिहरू बारेमा बताइका छन् । श्रीकृष्णका छोरा साम्बद्वारा सूर्यको उपासनाबारे विस्तृत वर्णन गरिएको पाइन्छ (चतुर्वेदी, १९९५, पृ. १७२) ।

मार्कण्डेय पुराणमा सूर्यको विवाहको रोचक वर्णन छ । महाभारतको अनुशान पर्व अन्तर्गत दान धर्म पर्वमा घोडीको स्वरुपमा बन् विहार गरिरहेको संज्ञासँग सूर्यले घोडाकै स्वरुपमा सम्पर्क गरेको वर्णन पाइन्छ । आकाशमा साक्षात् देखिने सूर्यलाई जल अर्पण गरी स्तुति र पूजा गर्ने प्रचलन प्राचीन समयदेखि नै थियो । लिच्छविकालीन राजा मानदेवको पालामा व्यापारी गुह्यभित्रले अभिलेख सहितको सूर्य मूर्ति स्थापना गरेको पाइन्छ । मध्यकालमा सुरुवातकाका उदिच्य भेषमा एकल वा दण्डी र पिङ्गलसहितका देखाइएका सूर्य मूर्ति छन् । बाह्रौं/तेह्रौं शताब्दीपछि परिवारसहित मण्डलाकार शिलामा सात घोडाले तानेको रथमा देखाउन थालिएका सूर्य, शिवसहित अङ्कित, ब्रह्मा, विष्णुसहितका सूर्यका मूर्ति बने (मिश्र, इ.स.१९७२, पृ. २८९) । प्राचीनकालदेखि प्रचलनमा आएका मुद्रामा सूर्य आकृति अङ्कित गरिएको छन् । राजप्रासाद, मठ-मन्दिरजस्ता वास्तुकलामा सूर्य अङ्कित गरिएका छन् । नेपालको पहिचान राष्ट्रिय ऋण्डामा समेत सूर्यलाई प्रमुख स्थान दिइनुले नेपालमा सूर्यसहित सौर्य परिवारको परम्परागत उपासनाले सम्प्रदायको सर्वव्यापकतालाई स्पष्ट गर्दछ (पाण्डेय, इ.स.१९७८, पृ. ६७७) ।

भारत वर्षमा सूर्य मूर्तिको ढूँई सम्प्रदाय विकसित भएर मूर्ति बनेको देखिन्छ । औदिच्य र दक्षिणात्य (पाण्डेय, इ.स.१९७८, पृ. ६७७) । त्यसको प्रभाव नेपालका सूर्यमूर्तिमा परेको छ । औदिच्य प्रभाव परेका सूर्य मूर्तिमा बाह्य प्रभाव भेषभूषामा देखिन्छ । गोडामा जुत्ता वा घुँडासम्म आइपुग्ने बुट, ठुलो कलर भएको कोट लगाएका सूर्य देवको मूर्ति पाइन्छ । सूर्यको कुनै-कुनै मूर्तिमा दुवै काँधमा पखेटा पनि बनाइएका छन् । सूर्यको वैदिक गुरुत्मान

रूपको अवशेष सूर्य मूर्तिमा प्रयोग भएको पखेटाबाट थाहा पाउन सकिन्छ (पाण्डेय, इ.स.१९७८ पृ.६७७) । दक्षिणात्य प्रभाव परेका सूर्य मूर्ति रथमा वा खाली खुट्टा उभिएका हुन्छन् । रथारूढ सूर्यको मूर्तिमा उनका सारथी अरुण, उषा, प्रत्याषसहित अन्य पत्नीहरु र छोराहरु पनि देखाउने प्रचलन छ । एउटामात्र पाङ्ग्रा भएको रथलाई घोडाले तानेको देखाउने चलन छ । उभिएको सूर्य मूर्तिमा सूर्यको दायाँ र बायाँ दुई जना पार्षद उभिएको अवस्थामा दर्शाउने चलन छ । दण्ड लिएका दण्डी र मसि पात्र र लेखनी लिएका पिङ्गललाई आकर्षक ढङ्गले सूर्य मूर्तिमा देखाइन्छ । सूर्यलाई पाञ्चायन देवताको रूपमा राखिदा गणेश पाञ्चायनमा सूर्य नैऋत्यमा, सूर्य पाञ्चायनमा माभमा सूर्य, देवी पाञ्चायनमा व्यायव्य कोणमा सूर्य र शिव पाञ्चायनमा आग्नेयकोणमा सूर्यलाई राख्ने परम्परा रहेको छ (रेग्मी, वि.स.२०३०,पृ.१९०-२००)।

अनुसन्धान विधि:

यो अनुसन्धानमा गुणात्मक प्रवृत्ति बोकेको विषयवस्तुहरुको शाब्दिक व्याख्यामा आधारित रहेको छ । यसमा समाजमा रहेका व्यवहार, क्रियाकलाप, घटना, संवेग, भावना, करुणा क्षेत्रसँग सम्बद्ध विषयहरुको अध्ययन, अनुसन्धान गुणात्मक रूपमा आधारित रहेको छ । यस अनुसन्धानमा नमुना छनौट गर्दा उद्देश्यमुलक नमुना छनौट गरिएको छ । समस्यालाई विषयगत निर्णयका आधारमा प्राकृतिक अवस्थामा नै अध्ययन गरिएको छ । यसको अनुसन्धान ढाँचा आकस्मिक र इथोनोग्राफी विधिद्वारा गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलन विधिको छनौट गर्दा अध्ययन विषयको विस्तृत एवम् गहन सूचना सङ्कलन हुने खालको विधि छनौट गरिएको छ । त्यसकारण अनौपचारिक तथा गहिरो अन्तर्वार्ता,सहभागितामूलक अवलोक, लक्षित समूह छलफल, मुख्य सूचनादाता अन्तर्वार्ता जस्ता तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरुलाई विशेष जोड दिइएको छ । त्यसैगरी चिठीपत्र, डायरी, दस्तावेज आदि सामग्रीलाई अध्ययनमा समावेश गरिएको छ । यी तथ्याङ्क सङ्कलन विधिको उपयोग सहित प्राप्त तथ्याङ्कको तार्किक वर्णात्मक विश्लेषण र व्याख्या गरी आगमनात्मक विधिद्वारा निष्कर्षमा पुगिने छ ।

तथ्याङ्क सङ्कलन विधि

तथ्याङ्क नै अनुसन्धानको आधार स्तम्भ भएकाले यसको अभावमा कुनै पनि अनुसन्धान पूरा गर्न सकिदैन । यसको माध्यमद्वारा उद्देश्यमूलक प्राकृतिक अवस्थामा तथ्याङ्कहरुको सङ्कलन गरिएको छ । यस अध्ययन अनुसन्धानको लागि गुण वा विशेषता बोधक गुणात्मक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । अनुसन्धानको उद्देश्य अनुसार तथ्याङ्क सङ्कलनको विधि प्राथमिक र द्वितीय स्रोतलाई छनौट गरिएको छ, जसमा पुस्तकालय, संग्रहालय, नेपाल सरकार, संस्कृतिविज्ञ, व्यक्तिहरु, समुदाय, आदि बाट अनुसन्धानात्मक आलेखका लागि उद्देश्य बमोजिम वैध र विश्वसनीय तथ्याङ्क अध्ययन गरिएको छ । वास्तविक एवम् यथार्थ परक वस्तुस्थितिलाई बुझ्नका लागि आफ्नो कार्य क्षेत्रमा गई प्राथमिक तथ्याङ्कको स्रोतको रूपमा गहिरो र खुला अन्तर्वार्ता, प्रत्यक्ष अवलोकन र लिखित दस्तावेजलाई समावेश गरिएको छ । भक्तपुरका मनिष महर्जन, राम श्रेष्ठ, मचाकाजी अवाले, पाटनका हरिराम शाक्य, मनिता शाक्य, अनिल चित्रकार र काठमाडौंका इन्द्रमान तुलाधार, राजेश प्रजापती, गोपाल राजउपाध्याय, कृष्ण तुलाधार, अमन वज्राचार्यको अन्तर्वार्ताद्वारा प्राप्त तथ्याङ्कहरुमा मानिसहरुका अनुभव, विचार, धारणा र ज्ञानलाई प्रत्यक्ष वाक्यांश कै रूपमा गरिएको छ । अवलोकनद्वारा प्राप्त तथ्याङ्कमा मानिसका क्रियाकलापहरु, कार्य तथा घटनाहरु, व्यक्ति-व्यक्तिबीचको अन्तरक्रियाहरुबाट प्राप्त विवरण समावेश गरिएको छ । कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाले पहिले सङ्ग्रह गरिएका तथ्याङ्कहरुलाई पुनः प्रयोग गरिएको छ । अनुसन्धानका क्रममा समय, स्रोत एवम् साधनको सीमितताका कारणले सबै ठाउँमा सबै प्रकारका कार्यका लागि प्राथमिक तथ्याङ्कहरु उपलब्ध नहुन सक्छ । त्यस अवस्थामा प्राथमिक तथ्याङ्कहरुको आधारमा पुरा गर्न संभव नहुने भएकोले यस्तो अवस्थामा सहायक तथ्याङ्क स्रोतहरु प्रयोग गरिएको छ । यस्ता तथ्याङ्कहरु संकलन प्रचलित नैतिक मुल्य मान्यताहरुको पूर्ण पालना गरिएको छ ।

उद्देश्य

नेपालको संस्कृतिमा प्राचीन देवता सूर्य उपासनाको इतिहासलाई उजागर गर्ने उद्देश्यले यो आलेख तयार गरिएको छ । यस अध्ययनको केन्द्र उपत्यकाको भक्तपुर, काठमाडौं र ललितपुरमा रहेका सूर्यमूर्तिहरु बारे अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनले देशभरिका सूर्य उपासनाको साँस्कृतिक इतिहासलाई प्रतिनिधित्व गरेको गर्दछ । विभिन्न जात जातिहरु विशेषगरी ब्राह्मण, क्षेत्री, र जनजातिहरुले एकसूत्रमा सूर्यका उपासना भेदभाव विना प्राचीनकालदेखि

वर्तमान अवस्थामसम्म गर्ने गरिएको पाइन्छ। यसले धार्मिक र साँस्कृतिक रूपमा मानवहरूलाई एकत्रित गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ। यस अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य उपत्यकामा रहेका सूर्य उपासनाको इतिहास, परम्परागत अभ्यास र गर्नाका कारणका बारेमा प्राप्त तथ्यहरूको अध्ययन गरिएको छ।

महत्व:

अध्ययनको सिलसिलामा प्राप्त प्रकाशित तथा अप्रकाशित लिखित दस्तावेजहरूमा पुस्तक, जर्नल, दैनिक पत्र-पत्रिका, अनुसन्धान प्रतिवेदनहरू, संस्थागत प्रतिवेदन, शोधपत्र त्यस्तैगरी निजी दस्तावेजहरूमा जीवनी, डायरी, चिठ्ठीपत्र, हस्तलिखित ग्रन्थ विशेषगरी नेपालको धार्मिक इतिहास, नेपालमण्डलका सूर्य र चन्द्र नवग्रह मूर्तिहरू, रामनारायणदत्तले अनुवाद गर्नु भएको महाभारत, ज्वालाप्रसाद चर्तुवेदीद्वारा अनुवादित भविष्य पूरण, राजवली पाण्डेको हिन्दु धर्मकोश, लिच्छविकालीन, पूर्वमध्यकालिन, मध्यकालिन अभिलेख, प्राचीन नेपाल, नेपाली कला, वास्तुकला र प्रतिमालक्षण आदिको समीक्षाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने नेपालको संस्कृतिमा सूर्य इतिहास, उपासना र विगतका परम्पराहरूको बारेमा पूर्ण अध्ययनको अभाव देखिन्छ। ती पुस्तकहरू निश्चित उद्देश्य र विशिष्ट अवस्थामा लेखिएका छन् भने त्यसरी नै लेखनको क्रममा गहन अनुसन्धान विधिको कमी देखिन्छ। पुस्तकहरू विवरणात्मक शैलीमा, एकपक्षीय रूपमा, शोध विधि विना, सैद्धान्तिक आधार विना परिचयात्मक रूपमा मात्र लेखिएका छन्। यस अर्थमा प्रस्तुत अनुसन्धानको शिर्षक नविनतम रहेको देखिन्छ। नेपालको साँस्कृतिकमा सूर्यको उपासनाको अध्ययनमा शोध विधिमा आधारित रहेर विस्तृत अध्ययन गरिएको छ। मूलतः यो अध्ययन स्थलगत अध्ययनमा आधारित रहने छ। प्रकाशित प्राप्त सामाग्रीहरूको समेत मूल्याङ्कन गर्दै गहन रूपमा अनुसन्धान गरिएको छ। यस आलेखले संस्कृतिको अध्ययनमा सूर्य उपासनाको बारेमा महत्वपूर्ण जानकारी दिने भएकोले समाजका हिन्दु, बौद्ध, क्रिश्चियन, मुस्लिम लगायत अन्य विभिन्न धर्मात्मिकहरूका लागि सूर्यको ठूलो महत्व रहेको छ।

प्राप्ति तथा छलफल

टेवहालको मानदेवको पालाको गुह्यमित्रको अभिलेख संवत् ४०२ मा सार्थवाह गुह्यमित्रले सौर सम्प्रदायको देवता स्थापना गरी यो अभिलेख राखेका हुन। लिच्छविकालमा शैव, वैष्णव, बौद्ध धार्मिक सम्प्रदाय जति प्रचलित थिए, त्यति सौर सम्प्रदाय प्रचलित थिएन। तैपनि त्यसवेला सौर सम्प्रदायको केही प्रचलन थियो भन्ने कुरा यस अभिलेखले देखिएको छ। लिच्छविकालमा सौर सम्प्रदाय प्रचलित भएको प्राप्त भएका विभिन्न अभिलेखहरूले अध्ययन देखाउँछ (वज्रचार्य, २०३०, पृ. ६०)। यो अभिलेखले सौर सम्प्रदायको विकास लिच्छविकालमै भएको सङ्केत टेवहालको गुह्यमित्रको अभिलेखले केही जानकारी दिन्छ। विशेषगरी शैव, बौद्ध, आदि धार्मिक सम्प्रदायका अनेक संगठन लिच्छविकालमा देखा परेको देखिन्छ। तापनि सौर सम्प्रदाय सम्बन्धी त्यस्तो सङ्गठनको कुनै सङ्केत लिच्छविकालमा भएको देखिन्छ। यस अभिलेखमा सूर्यमूर्ति स्थापना गर्ने रत्नाकार स्वामीको विशेषण आचार्यवर भन्ने शब्द परेको छ। यसले त्यसताका प्रायः कुनै पनि धार्मिक सङ्गठनका प्रमुखलाई आचार्य भन्ने चलन रहेको देखिन्छ। त्यसवेला सौर सम्प्रदायको प्रचार बढी नै थियो भन्ने सङ्केत सूर्यमूर्ति स्थापना गरी राखिएको अभिलेखहरूबाट देखिन्छ।

पाटन सौगलटोलमा एक सानो मन्दिरको बाहिरी भागमा ढाकानिर एक ढुङ्गे सूर्यमूर्ति रहेको छ। त्यसको पादपीठमा यो अभिलेख कुँदिएको छ। जसमा नेपाल संवत् २०३ (वि.स. ११४०) वैशाख शुक्ल सप्तमी बुधवारका दिनमा श्रीयोदेवराजाका छोरा, धर्मात्मा श्री बाणदेवले आफनी आमाले पहिले संकल्प गरे अनुसार सूर्यमूर्तिको प्रतिष्ठा गरेको उल्लेख पाइन्छ। बाणदेवले सूर्यमूर्ति स्थापना गरी त्यसको पादपीठमा यो अभिलेख कुँदन लाएका हुन्। सूर्यमूर्ति स्थापनाको पुण्यफल स्वरूप अनुत्तर तेजको वृद्धि होस् भन्ने कामना अभिलेखमा गरिएको छ। तेजस्वी सूर्यको उपासनाको फलस्वरूप तोजोवृद्धि होस् भनी कामना गरिएको कुरा रोचक छ। त्यसताका राजा भवतु तेजस्वी भर्न साधारण जनताले कामना गरिएको पाइन्छ। यसरी त्यसवेलाको तेजस्वी जीवन आदर्श रहेको भलक दिन्छ। यो तिथिमिति सहितको यो दोस्रो मूर्ति हो। शैलीका आधारमा सौगल थपाहिटी दुवै स्थानका सूर्यमूर्ति एकै किसिमका छन्। यो मूर्तिको विशेषताको आधारमा फलकको बाहिरी ज्वालावलि, शिरपछाडिको प्रभावली, डाँठसहितको फन्केको कमलको फुल, धोती र मेखलाको ढाँचा र बुडा, उभिएको अवस्था, नाङ्गो पाउँ उस्तै रहेको छ। दण्डी र पिङ्गल उभिएको सतहमुनि चट्टान बुडा र सूर्यदेव उभिएको सतहमुनि अभिलेख र मिति कुँदिएको छ।

नक्साल नन्दीकेशरको सूर्य मूर्ति नेपाल संवत् २७८ अभिलेख रहेको छ । तिथिमिति सहितको यो अभिलेख एउटा सुन्दर मूर्ति प्राप्त भएको छ, जुन वर्तमान अवस्थामा राष्ट्रिय सङ्ग्रहालय छाउनीमा राखिएको छ । मूर्ति फलको विचमा मुकुट, कर्णभूषण, हार र पाउँमा वुट लगाई उभिएका सूर्यको सौभ्य मूर्ति रहेको छ । यस मूर्तिको दुवै हातमा राम्ररी फक्रिएका कमलको फुलको प्रस्तुतिले मूर्तिको शोभा बढेको छ । मूर्ति फलकको सबैभन्दा माथि दुई देवदूतहरु आकाशमा उड्न लागेको शैलीमा दशाईएको छ । यसमा सम्पूर्ण मूर्ति फलक ढाक्ने गरी कलात्मक ढङ्गले ज्वालावली बाहिरी भागमा र भित्री भागमा फुल बुझा बनाइएको छ । यो मूर्तिमा सूर्यको दुवै पाउमा घुँडासम्म आउने ढाँचाको वुट लगाइएको छ । कलरसहितको वुटले गर्दा आकर्षक देखिन्छ । यसमा दण्डी र पिङ्गल, उषा र प्रत्युषा, संज्ञा र छाँया, अरुण आदि कोही नबनाएर दुई जना भक्त घुँडा मारेर अञ्जली मुद्रामा सूर्यको दायाँ बायाँ बसेको देखाइएको छ । सूर्यको तेजिलो मुहार, चौडा छाती, बलिष्ट हात, खुट्टा, गहना र लुगाको बुझा रहेको छ । पालले सूर्यको हात दुवै कुमको समतल पु-याई फक्रेको फुल धारण गर्ने तथा धोतीसहित नाङ्गो पाउ देखाउने प्रचलनलाई दक्षिण भारतीय प्रभाव मानेका छन् (वज्राचार्य, वि.स. २०३०, पृ. ३)।

ललितपुर महाबौद्धदेखि केहि दक्षिण र पश्चिम लागेपछि थपाटोल आउँछ । त्यहाँ थपाहिटी भन्ने ढुङ्गेधारा रहेको छ । त्यस धारासंगै रहेको एउटा सुन्दर सूर्यमूर्तिको पादपीठमा कुदिएको छ (हाल पाटन संग्रहालयमा राखिएको)। ने.स. १८५ (वि.स. ११२२) मा आषाढ शुक्ल त्रयोदशी आदित्यवार मूल नक्षत्रको दिन राजा प्रद्युम्नकामदेवले सुखसँग राज्य गरिरहनु भएका बेलामा ठुला आचार्य रत्नाकर स्वामीद्वारा सूर्यमूर्तिको स्थापना गरी त्यसको पादपीठमा यो अभिलेख कुँदाएका हुन् । यस अभिलेखमा सूर्य स्थापना गरेको कुराको स्पष्ट उल्लेख छैन । तापनि यो मूर्ति सूर्यको हो भन्ने कुरा निश्चित छ । थपाहिटीको यो सूर्यमूर्ति मूर्तिकलाको दृष्टिले उल्लेखनीय रहेको छ । मिहिन र केही चिल्लो ढुङ्गामा कलाकारले आफ्नो खुबी राम्ररी व्यक्त गरेका छन् । यो सूर्यमूर्ति उपत्यकामा तिथिमिति सहितको प्राप्त पहिलो सूर्यमूर्ति हो । यो सूर्यमूर्ति साधारण पादपीठमाथि निर्माण गरिएको छ । सूर्यमूर्ति रहेको भाग अन्य भागको दाँजोमा अगाडिपट्टि थोरै मात्रामा लम्बिन पुगेको देखिन्छ । यस युगमा वनेका अन्य पादपीठहरुको दाँजोमा थापाहिटीको सूर्यमूर्तिको पादपीठ ज्यादै सादा स्वरूपको देखिन्छ, जबकि यो मूर्तिभन्दा अगाडि वनेको पाटनकै सौगल टोलको सूर्यमूर्तिको पादपीठ धर्सायुक्त बुट्टे रहेको छ । यो सूर्यमूर्ति फलकको पादपीठको मध्यभागमा समपाद आसनमा सूर्यका स्थानक मूर्ति कुँदिएको छ । यो सूर्यमूर्ति सात घोडाले तानेको रथमा देखिदैन तर अन्य प्रतिमालक्षणहरु प्रतिमाशास्त्र अनुरूपनै रहेको छ । खाली खुट्टामा उभिएको यस सूर्यमूर्तिको नाभि भागमा तिन तहको कमरपेटी देखाइएको छ । मूर्तिको नाभि भन्दा केही तल धोती र पटुकाद्वारा बाँधिएको देखाइएको छ । कम्मरमा बाधिएको पटुकाको एक भाग दुवै तिघ्राको विचबाट पछिल्लर घुमेको अवस्थामा तीन फरक फरक मुजामा उत्कीर्ण गरिएको छ । मूर्तिमा धोटिको एउटा फुर्को दुई खुट्टाको मध्यभागबाट घुँडासम्म तल झरेको र अन्य फुर्काहरु दुई खुट्टाका दायाँ बायाँ भागमा मुजा पारिएको छ । देब्रे काधबाट दाहिने घुडासम्म आउने गरि यज्ञोपवित रहेको छ । नाभिस्थलनिर यज्ञोपवितलाई कम्मर पेटीले बाधेको छ ।

यसका अतिरिक्त सूर्यमूर्तिको घाटीमा कण्ठहार, कानमा पुष्पकुण्डल, टाउँकोमा अलङ्कृत मुकुट, पाखुरामा केयूर र नाडीमा बाला रहेको पाइन्छ । सूर्यमूर्तिका दुवै हात वक्षस्थलसम्म ठडिएका । दुवै हातले फक्रियको कमलको फुलको नाम समातेको अवस्थामा देखाइएको छ । कमल फुलको फक्रिएको भाग दायाँ बायाँ काँधमाथि दुवै कानको समानान्तरमा छ । सूर्य मूर्तिको टाउँकाको पृष्ठभागमा अलङ्कृत प्रभामण्डल देखिन्छ । शारीरिक संरचनाको दृष्टिकोणले यो मूर्ति हृष्टपुष्ट छ । यसको अनुहार लाम्चो, आँखाका कोषहरु केही लाम्चा, सानो नाक, पुष्ट वक्षस्थल, बलिष्ट पाखुरा, छिनेका कम्मर, गहिरो नाभि, बलिष्ट तिघ्रा आदि यसका शारीरिक विशेषताहरु रहेका छन् । यसको दायाँबायाँ सूर्यजस्तै शारीरिक संरचना भएका सूर्यमूर्तिको कम्मरमा पुग्ने स-साना दुई मूर्तिहरु देखिन्छन्, जसलाई डण्डी र पिङ्गलको मूर्ति भनिएको छ, जसमा सूर्य मूर्तिकै जस्तै भेषभूषा गहनाहरु उत्कीर्ण गरिएको छ । दण्डीको हातमा दण्ड र पिङ्गलको हालमा खड्ग देखिन्छ । सूर्यका अनुचर र सेवकहरु रहेका छन् । यस सूर्यमूर्ति भेषभूषाको आधारमा दक्षिण भारतीय मूर्तिकला शैलीलाई अगालेको छ । मूर्तिमा उत्कीर्ण गरिएको अनुचर र सेवक लाई मौलिक नेपाली शैली मानिएको छ (वज्राचार्य, वि.स. २०३० पृ. १४) ।

नेपाल संवत् ५१४ बनेपाको सूर्य मूर्तिफलक फरका खालको रहेको छ । यस फलकमा सूर्य परिवारका सदस्यहरुलाई देखाइएको छ । मूर्तिफलकमा प्रतिमाशास्त्रीय दर्शन अनुरूप सूर्यलाई आकाशमा विचरण गर्ने सात

घोडाले तानेको रथमा उत्कीर्ण गरिएको छ । चौधौ शताब्दीमा निर्मित मण्डलाकार पृष्ठमूर्ति, अभिलेख र तिथिमिति सहित रहेको छ । रथको सारथीका रूपमा अरुलाई देखाइएको छ । सूर्यको दाँयाबायाँ उषा र प्रत्युषालाई अन्धकारको विनाशका निमित्त धनुर्वाण हान्दै गरेका अवस्थामा देखाइएको छ । उषा, पत्युषा र अरुणका स-साना मूर्ति पछ्याडि सूर्यको भव्य मूर्ति रहेको छ । सात घोडाको दाहिने र देब्रेतर्फ दण्डी र पिङ्गल हातमा मुसल लिएर तम्तायार अवस्थामा देखिन्छ । दण्डी र पिङ्गलका विचमा सात घोडाका टाउकाहरु स्पष्ट रूपमा देखिन्छ । ती सात घोडाका लगामहरु फरक-फरक रूपमा अरुले आफना दुवै हातले मुट्टी पारेका छन् । सूर्यको माथिल्लो भागको शारीरिक संरचना हृष्टपुष्ट रूपमा देखाइएको छ । लाम्चो अनुसार, उन्नत ललाट, उच्च वक्षस्थल र हृष्टपुष्ट पाखुरा रहेको छ । कानलाई कोप्रो रूपमा देखाइएको छ भने शिरमा अलङ्कृत मुकु, कानमा पुष्पकुण्डल, गलामा कण्डहार, पाखुरामा केयुर र नाडीमा बाला देखिन्छ । सूर्यको शिरको पृष्ठ भागमा बिन्दु र ज्वालावलीको दोहोरो घेरायुक्त घोडाको टापको आकारको छ । सूर्यको दाहिने हातले नालसहित पूर्ण विकसित कमलको फुल समेतको व्याख्यान मुद्रामा देखिन्छ । सूर्यको छातिलाई कवचयुक्त बनाइएको छ । चारपाटे ढुङ्गामा कुँदिएको मूर्ति गोलो आकारको रहेको छ । यसको मुख्य विशेषता भनेको सूर्यमूर्ति फलकमा सूर्य र अरुणको कम्मरसम्मको भाग मात्रै बुट्टे कवचले ढाकेको पाइन्छ । यो आकारमा सानो भएतापनि मूर्ति फलकमा सम्पूर्ण पात्रहरु सजीवभङ्गै देखाइएको छ । पालले यसलाई भारतीय शैलीको प्रभाव मानेका छन् । तर नेपाली संस्कृतिविद्हरुले नेपालमा बनेका सूर्यमूर्तिफलकहरु पालशैलबाट बनेका उत्तर भारतीय सूर्यमूर्तिफलकहरुको दाँजोमा फरक मानेका छन् (वज्राचार्य, वि.स. २०३०, पृ. ४९) ।

फर्पिङ्ग ने.स. ३८१ को अभिलेखमा सहितको सूर्यमूर्ति रहेकामा मूर्ति भने हराई सकेको छ । यो श्रीधर विष्णुको स्थानक मूर्तिजस्तो सूर्य मूर्तिको छोटो देखिन्छ । सिघा उभिएका सूर्यले दुवै हातमा फक्रिएको कमलको फुल लिएका छन् । घुँडासम्म आउने बुट, छातीको विचमा दुईतर्फ फक्रिएका , शिरमा बुट्टेदार मुकुट, गलामा तीन तहको हार, कम्मरमा दानेदा कम्मरपेटी देखिन्छ । चौडा छाति, कस्सिएको तिघ्रा, अग्लो शरीर आदि देखा लक्का जवानको जस्तो देखिन्छ । सूर्यको दायाँ र बायाँ त्रिभङ्ग मुद्रामा उभिएका दण्ड र पिङ्गल रहेको छ । आकर्षक केश सज्जा, हलुका मुकुट, कानमा पत्र कुण्डल, गलामा हार, यज्ञोपवित, कम्मरबन्धले अड्याएको घुँडासम्मको कछ्यागडले गर्दा सूर्य मूर्ति सजीव छ । पिङ्गलको हातमा कलम र हस्तलिखित पुस्तक, दण्डले ठाडो पारेर शङ्ख लिएको देखिन्छ । त्यस्तैगरी चाँगुनारायण मन्दिरको दक्षिण पश्चिमपट्टि ढुङ्गाको एउटा सूर्य मूर्ति रहेको छ । यस सूर्यको मूर्तिलाई पन्ध्रौ शताब्दी मानिएको छ (वाङ्देल, १९८९ पृ. १४६) । एउटै घोडाको पीठमाथि पलेटी कसरेर बसेको यो मूर्ति मध्यकालको नमुनाको रूपमा लिइएको छ (खनाल, २०५२ पृ. १५०) । दुई खुट्टा टेकेर पखेटा फिजाएर उभिएको घोडामाथि पलेटी कसेर दुवै पाइताला आकाशतर्फ फर्किएको शैलीमा यो सूर्य मूर्ति निर्मित रहेको छ डाँठसहितको फक्रिएको कमलको फूल र मूर्ति फलको ज्वालावलीले सूर्य मूर्तिलाई आकर्षित बनाएको छ । देउपाटन जयवागेश्वरीको ने.स. ५०८ को अभिलेखमा चन्द्र सूर्य आगोको जस्तो तेज भएका यी कुमारहरुलाई छोडेर मर्त्यलोकमा कीर्ति फैलाएर कीर्तिमा बाँकी रहेकी, उहाँ (राजल्लदेवी) अकस्मात स्वर्ग भएको वयान गरिएको छ (वज्राचार्य, वि.स. २०३० पृ. १३६) ।

बनेपाको ने.स. ५१४ को अभिलेख बनेपाको पश्चिमी ढोकास्थित जलद्रोणीको उत्तरतर्फको पर्खालमा टाँसिएको सूर्यमूर्तिको तल्लो भागमा यो अभिलेख कुँदिएको छ । जसमा ऊँ ऊँ सूर्यलाई नमस्कार । दयालु, सातघोडे रथमा चढेका स्वर्ग दिने सूर्य देवतालाई म ढोग्दछु । श्रीश्री जयसिंहराम राजा र उहाँका भाई श्री मदनरामले प्रतिपाल गरेको वणिक्पूरी (बनेपा) मा सूर्य देवताको मूर्तिको प्रतिष्ठा ब्राह्मण श्री राजश्रमद्वारा गरियो । कालिगढ विश्वकर्माका छोरा राज मूलमी र जयत मूलमीले देवताको मूर्ति बनाए चर्चा गरिएको छ । नालाको नेपाल संवत् ५१७ को अभिलेखमा नालाको प्रसिद्ध जलद्रोणीसँगै उत्तरतर्फको पर्खालमा रहेको सूर्यमूर्तिको तल्लो भागमा यो अभिलेख कुँदिएको छ । जसमा ऊँ सूर्यलाई नमस्कार । एकछत्र शासन गर्ने श्रीश्रीशिवाहिराम राय कान्छा अमात्य श्रीश्री शक्तिसिंहराम दुवैको विजयराज्यमा विक्रमराज मूलमी र जयत मूलमी दुवैको पालामा श्री नाला उपरिस्थानमा यजमान गोपति भुलमी आदि अनेक मानिसहरु मिली एकचित्त गरी सप्तमीव्रत सम्पूर्ण गरी सूर्यको ढुङ्गे मूर्ति स्थाना गरियो । पशुपतिको ने स. ५३३ को अभिलेखमा सूर्यवंशमा जन्मेका, प्रतापी, पगरी लाएका, राम्रा राजल्लदेवीका पति स्थिति मल्लदेव हुनुभयो । नेपाल संवत् ५४२ को अभिलेख भक्तपुरको क्वाथनटोलस्थित पोखरीसँगैको सूर्यमूर्तिमा यो अभिलेख कुँदिएको छ । ऊँ । सूर्य नमस्कार । तीने लोकका आँखा भएका, सारा अन्धकार नाश गर्ने, सात घोडे यानमा चढ्ने, किरण(धाम) का मालिक, सिन्दुर जस्ता राता जीउ भएका, ग्रहहरुका राजा, हातमा कमल लिएका सूर्यलाई पहिले सधै ढोग्दछु ।

चारै दिशामा रहेका राजाका शिरपेचका मणिको किरणले चरणकमल सुहाएका, सेवा गर्ने, सवैको दुःख हर्ने, संसारदेवीका पति श्रीज्योति र मल्ल राजाले न्यायनीतिपूर्वक राजइ गरि रहनु भएको बेलामा भक्तपुर शहरमा सूर्यको भक्ति गर्ने कूलका टीका जस्ता, बाजाको विद्यामा सिपालु, आमाको कोखलाई पवित्र पारेका, पितृहरुको मनलाई आनन्द दिने,, धर्मात्मा, शुद्ध मन भएका, तेजब्रह्म भन्नेले श्रद्धापूर्वक यो दुङ्गाको सूर्यमूर्तिको स्थापना गरे भन्ने उल्लेख पाइन्छ (वज्राचार्य, वि.स.२०३०,पृ.५०) ।

नेपाल उपत्यकामा प्रशस्त सूर्यमूर्ति रहेको पाइन्छ, जसले यहाँ सूर्यपूजकहरुको राम्रो संख्या रहेको थाहा पाउन सकिन्छ । हुनत यहाँका कुनै शिलालेख अथवा ऐतिहासिक प्रमाणमा सूर्यको पूजा गर्ने मानिसहरुलाई भनिने सौर सम्प्रदाय शब्द कतै भेटिँदैन । यहाँका सूर्यमूर्ति कति पुरानासम्म छन भन्ने प्रश्न यस प्रसंगमा विशेष महत्वपूर्ण छ । प्राचीनकालदेखि नै अभिलेखमा सूर्यपूजा उल्लेख गरिएका अभिलेख र त्यस कालमा बनाइएका काठमाडौं उपत्यकाबाट सूर्यमूर्तिहरु प्राप्त भएका छन् । लिच्छविकालिन सूर्यमूर्तिहरुमा तिथिमिति अङ्कित भएको पाइँदैन तर पूर्वमध्यकाल र मध्यकालका सूर्यमूर्तिहरुमा प्रष्टसित तिथिमिति उल्लेख गरिएको पाइन्छ । मध्यकालीन कलाकारले सूर्य देवताको मूर्ति निर्माण गर्दा हात कमलयुक्त र सरल किसिमको प्रभामण्डल भएको सूर्यमूर्ति निर्माण गरेको देखिन्छ । विशेषगरी सूर्यलार्य दुवै हातमा कमलको फुल लिएको, उसका दुवैतिरका दण्ड र पिङ्गल नामक दुई अनुचरहरु वा कहिलेकाही भक्तहरु समेत मूर्ति कुँदर सात घोडे रथमा आरोहण भएको अवस्थामा देखाइएको पाइन्छ । यस बेलको सूर्यको मूर्तिमा बृटजुत्ता र धोती लगाएको देखिएको छ । यसबाट त्यसबेलाको सूर्यमूर्तिहरुमा उत्तर भारतीय र दक्षिण भारतीय मूर्ति कलाशैलीको प्रभाव रहेको बताइएको छ (बाइदेल, २०३१,पृ.८६) । नेपाली सूर्यमूर्तिहरुमा भने कमलको फुल मूर्तिकारले देखाई दिएका छन् । मूर्तिकारले कमलको फुललार्य सूर्यको प्रतीकका रूपमा स्थापित गर्न खोजेको देखिन्छ (क्षेत्री र रायमाभी, २०५६,पृ.१४३) ।

माथि उल्लेखित उपत्यकाको विभिन्न स्थानमा राखिएको अभिलेखहरुको अध्ययन गर्दा नेपालमा सूर्य उपासनाको लागि मूर्तिहरु निर्माण कार्य लिच्छविकालदेखि नै भएको देखिन्छ । त्यस समयका सूर्यमूर्तिका प्रतिमालक्षण अनुसार कमलको फुलसित सूर्यको सम्बन्ध रहिआएको देखिन्छ । कमलको फुलका १२ पुष्पदल बनाउनु प्रत्येकपुष्पदलका सूर्यका १२ वटा गुणहरुमध्ये एक-एक गुणहरुको प्रतिनिधित्व गर्ने गरी मूर्ति उत्कीर्ण गर्नु एवम् बिचमा सूर्यको मूल मूर्ति उत्कीर्ण गर्नु पौराणिक रूपमा स्थापित सूर्य प्रतीमाको लक्षणको रूपमा लिने गरेको छ । वैदिक ग्रन्थहरु एवम् पुराणहरुमा गरिएको सूर्य प्रतिमा लक्षण अनुसार सूर्य दाही भएका, सिन्दुर जस्तो रातो वर्ण भएका चतुर्बाहु दायाँ र बायाँ हातमा रश्मि किरण युक्त, फुलहरुमा मालायुक्त एवम् आफ्नो बायाँपट्टि चर्म र त्रिशुल लिएका दण्डी र दायाँपट्टि पिङ्गल वर्णका कमल र काजग लिएका पिङ्गलको मूर्ति रहेको हुन्छ, सूर्यले दण्ड र पिङ्गलको शिरमाथि आफना दुवै हात राखेको हुनुपर्ने, सूर्यको दायाँबायाँ रेवन्त, मनु, यम र दुतिय गरी चारपुत्रहरुको अतिरिक्तसात अश्व भएका छ वटा रेखायुक्त अरुणद्वारा हाँकिएका रथमा सूर्यमूर्ति बनाउने वर्णन छ । विष्णुपुराण अनुसार सूर्यमूर्ति सात घोडाले तानेको रथमा हुनुपर्ने, रथको अगिल्लितर स्तुति गर्दै गरेका गन्धर्वहरु र नृत्य गर्दै गरेका अप्सराहरुको मूर्ति उत्कीर्ण गर्नुपर्ने, रथको पछिल्लितर हिँड्दै गरेका राक्षसगणहरुलाई मूर्तिमा उत्किण गर्नुपर्ने विधान २/११/१६-१७ मा उल्लेख गरिएको छ । बृहत्संहितामा सूर्यको शिरमा मुकुट, कानमा कुण्डल, गलामा हार, कम्मरमा कन्दनी, दुवै हातमा डाँठसहितको कमलको फुल तथा काँधदेखि पैतालासम्म छोप्ने लामो लुगा लगाएको देखिन्छ (वज्राचार्य, वि.स.२०३० पृ.१९६) ।

महारोग,मुटुको रोग आदि जस्ता डरलाग्दा रोगहरुको निदान गर्ने कार्यमा सूर्यले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । सूर्यमा उपयुक्त रोगहरुको निदान गर्ने क्षमता निहित भएको कुरा ऋग्वेद १/५०/११-१२ ऋचाहरुबाट स्पष्ट हुन जान्छ । यी ऋचाहरुलाई रोगाहन, उपनिषद् मानिएको छ । यहाँनिर बृहदारण्यक उपनिषद्मा सूर्यलाई सम्पूर्ण प्राणिहरुका मघुको रूपमा लिइएको कुरा स्मरणयोग्य छ । भगवान सूर्यको सेवा गरी आफुलाई लागेको महारोगलाई वासुदेव कृष्णका पुत्र साम्बले निको गरिएको उपाख्यान कपिल संहितामा वर्णित छ जसले सूर्यमा रोगहरुको निदान गर्ने शक्ति निहित भएको कुराको यथार्थता निर्णित छ । यसको अतिरिक्त साँतौ शताब्दी ई.का.महाराजहर्षका दरवारी कवि मयूरले आफुलाई लागेको महारोग निको पार्ने उद्देश्यले नै सूर्य शतकको रचना गरेको उल्लेख पाइन्छ । उपयुक्त शतकमा भगवान् सूर्यका अनुग्रहबाट मानिसहरुले आरोग्य, पापहरुबाट विभूक्ति, कवित्व शक्ति, वृद्धि, बल, सौन्दर्य, लामो जीवन, ज्ञान, शक्ति धन तथा पूत्र सन्तान प्राप्त गर्ने कुरा वर्णन गरिएको छ

। छैठौं शताब्दी ई.का प्रख्यात ज्योतिषी वराह मिहिरले पनि बृहत्तजातक ग्रन्थमा सूर्यलाई वाक् शक्तिका प्रदाताको रूपमा दर्शाएको छ (रेग्मी, वि.स. २०३० पृ. १९९-२०२) ।

पौराणिककालमा सूर्यको महत्व बढेकै देखिन्छ । रामायणको यूद्ध काण्डमा ऋषि अगस्त्यको शिक्षा मूताविक रामले सूर्यको स्तुति गरेको कुरा वर्णित छ जसलाई आदित्यहृदय भनिन्छ । त्यसमा सूर्यलाई ब्रम्हा, विष्णु, शिव, स्कन्द, प्रजापति आदिसित समीकरण गरिएको छ । यहाँनेर सूर्यको स्तोत्र स्वरूप रहेको ऋग्वेदको गायत्री मन्त्रको स्मरण हुन्छ जसलाई स्कन्दपुराणले वेदमा गायत्रीको स्थानमा आउने कुनै ऋचा नभएकोले गायत्री नै ब्रम, विष्णु, विश तथा त्रयी भएको कुरा स्वीकार गरिएको छ । महाभारतमा सूर्यको वर्णन आएका छन् जहाँ सूर्य श्री(धनसम्पत्ति) तथा यशका प्रदाताको रूपमा वर्णित गरिएको छ । युधिष्ठिरले वनवासको समय सूर्यलाई खुशी गराई तिनबाट खानेकुरा नसिद्धिने पाकशाली प्राप्त गरेका थिए भने सूर्यभक्त ब्राह्मणहरूसित भेटेको वर्णित छ । यी ग्रन्थहरूको अतिरिक्त मार्कण्डेय, विष्णु, भविष्य, ब्रम्ह, अग्नि तथा गरुड पूराणहरूको अतिरिक्त सौर संहितामा सूर्यको प्रचुर सामग्रीहरू पाउन सकिन्छ । साम्ब उपपूराण विशेषतः सूर्यकै विषयमा लेखिएका पाइन्छ । भविष्य पूराण अनुसार भगवान कृष्णका पूत्र साम्बले चन्द्रभागा नदीको किनारस्थित मूलस्थानमा सूर्य मन्दिर निर्माण गरी त्यसको पूजारी शाकद्वीपबाट मग ब्राम्हणहरू ल्याई राखेको उल्लेख गरिएको छ (जोशी, वि.स. २०६९ पृ. ४५) ।

उपसंहार

सूर्य पूजाको प्रचलन पाषाण युगदेखि नै चलेको देखिन्छ । सूर्य उपासनाको प्राचीनता खोज्दा मिश्रको सभ्यतासम्म पुगनुपर्ने हुन्छ जहाँ तेस्रो शताब्दी इस्वी पूर्वताकादेखि नै सूर्य उपासनामा मिश्रका राज खलक आफुलाई “रा” नामक सूर्य देवताका सन्तान मान्दथे र सूर्यका मन्दिरहरू बनाउँदथे । आसिरियनहरू सूर्यलाई “सामास” र ग्रीकहरू “हेलियो” भनेर पुजा उपासना गर्दथे । इरानीहरू सूर्य देवतालाई “मिहिर” तथा “मित्र” मानी सूर्यको प्रतिकको रूपमा सौर्य चक्रको उपासना गर्दथे । ऋग्वैदिक आर्यहरूले इरानीहरूको मित्रलाई नै मित्र देवता वा सूर्य देवताको रूपमा मानेका छन् । सूर्य विश्व मानवलाई एउटै धर्मको सूत्रमा उन्ने देवताका रूपमा रही मनुष्यमात्र भिन्न-भिन्न धर्म एवम् संस्कृतिका प्रस्तुत नभई एउटै संस्कृतिका सन्तान भएको तिर लक्ष्य गर्दै विश्व मानवलाई हामी भन्ने भावनातिर उन्मुख गराउने सर्वाधिक प्राचीन देवता भएको देखिन्छ । गायत्री छन्दको प्रयोग भएको वेदको एउटा प्रसिद्ध मन्त्रलाई गायत्री मन्त्रको रूपमा प्रचलन रही आएको छ पाइन्छ । विशेषगरी सनातन धर्मालम्बीहरूले उपनयन संस्कारमा ब्रह्मचारीलाई सूर्यसँग सम्बन्धित गायत्री मन्त्र सुनाएर वेद पाठ गर्ने गरिएको छ । सूर्यसँग सम्बन्धित गायत्री मन्त्र विहान, अपराह्न र सन्ध्याकालमा उपासना गर्ने परम्परा छ । नेपालमा सूर्यको सप्तमी तिथिमा व्रत बसी उपासना गरेर सूर्यको प्रतिमा स्थापना गर्ने प्रचलन प्राचीनकालदेखि नै व्यापक रहयो । सूर्यको गुणले मानव जीवनमा यति धेरै प्रभाव पारेको छ कि नेपालका प्राचीन तथा मध्यकालीन शासकहरूले आफ्नो वंश सूर्य कुलसँग जोडने गरेका छन् । आफ्ना कर्तिलाई सूर्य अटलतासित जोड्नु गौरवशाली ठान्दथे जसलाई लिच्छविकाका विभिन्न अभिलेखहरूको शिर भागमा ॐ सूर्य नमस्कार र मुद्राहरूमा उत्कर्ण गरेबाट प्रष्ट हुन्छ । सूर्यका उपासना प्राचीनकाल, पूर्वमध्यकाल, मध्यकाल, मल्लकाल, शाहकालदेखि वर्तमान अवस्थासम्म गर्ने गरिएको छ । भारतमा सूर्यको छुट्टै मन्दिरको निर्माण भएतापनि नेपालमा भने त्यस्तो देखिदैन । नेपालमा मठ-मन्दिर, दुङ्गेधारा, जलद्रोणी नजिक मूर्तिहरू स्थापना गरेका छन् । देवी देवताको मूर्ति निर्माण गर्दा ती मूर्ति फलकको माथिल्लो खण्डमा सूर्यको मूर्ति स्थापना गर्ने परम्परा रहेको देखिन्छ । नेपालमा पाइने विभिन्न प्रकारका सूर्य मूर्तिहरू रहेका छन् । विशेष गरी वृट जुत्ता लगाएर उभिएको सूर्यमूर्ति, उभिएको सूर्यमूर्ति, सूर्य परिवार सहितको मूर्ति, बसेको सूर्य मूर्ति र सौर विम्बको मूर्तिहरूमा घोडाले रथ तानेको देखाउने गरेको पाइन्छ । योगका विभिन्न आसनमध्ये सबैभन्दा महत्वपूर्ण सूर्य नमस्कारलाई मानिएको छ । सूर्यलाई ग्रहहरूको राजा मानि उपासनाद्वारा सबै समस्या समाधान हुने जनविश्वास रहेको छ । जसलाई पाटन थपाहिटीको नेपाल संवत् १८५ को सूर्यमूर्ति, नक्षाल नन्दीकेशरको नेपाल संवत् २७८ को सूर्य मूर्ति, पाटन सौगल टोलाको नेपाल संवत् २०३ सूर्यमूर्ति आदि अभिलेखहरूले स्पष्ट गरेको छ । सूर्यको उपासना गर्नाले मानिसहरूले आरोग्य, पापहरूबाट विभूक्ति, कवित्व शक्ति, वृद्धि, बल, सौन्दर्य, लामो जीवन, ज्ञान, शक्ति धन तथा पूत्र सन्तान प्राप्त हुन्छ भन्ने धारणा प्राचीनकाल, मध्यकाल, मल्लकाल, शाहकाल हुँदै आजसम्म रही आएको छ ।

परिशिष्ट क

पूर्वमध्यकालको अभिलेख

ललितपुर थपाहिटीको नेपाल संवत् १८५ को अभिलेख
ललितपुर महाबौद्धदेखि केही दक्षिण र पश्चिम लागेपछि थपाटोल आउँछ। त्यहाँ थपाहिटी भन्ने ढुङ्गेधारा रहेको छ। त्यहाँ धारासँगै रहेको एउटा सुसुन्दर सूर्यमूर्तिको पादपीठमा यो अभिलेख कुँदिएको छ। हाल यो अभिलेख पाटन सङ्ग्राहलयमा राखिएको छ।

मूलपाठ

१. पञ्चासीतिनियुक्तवत्सरशतं प्राप्ता सुपूर्ण सुभा
२. मूलादित्ययूता(वि) धिश्च धवलाषाढत्रयोदस्यपि
३. श्रुपिद्युम्नमहीपतेश्चय सुखवद्राज्यं प्रतिष्ठापिता
४. तत्राचार्यवरेण सा प्रतिकृती रत्नाकरस्वामिना ।

परिशिष्ट ख

वनेपाको नेपाल संवत् ५१४ को अभिलेख
वनेपाको पश्चिमी ढोकास्थित जलद्रोणीको उत्तरतर्फको पर्खालमा टाँसिएको सूर्यमूर्तिको तल्लो भाग यो अभिलेख कुँदिएको छ।

मूलपाठ

कर्माआचार्ययोगाः॥

१. ॐ ॐ नमः सूर्याय॥ नमस्तै सररुपाय सूर्याय करुणात्मने । सप्ताश्वरथरुढाय वन्देहं स्वर्गदायिणे ॥ श्रीमत्श्रीजयसिंहराम राजस्यानुजश्रीमत्श्रीमदनरामयो पालितौ श्रीवणिकापूरीस्थाने ॥
२. संस्थापिता आदित्यमूर्तिदेवता ॥ द्विजश्रीराजश्रमेन यथ्यमानाःसर्वैः॥विषुदेव सुगतिराम पदमसीह जसराजमनु तेज भीम रहस्पति जय जन जगसीह जावा लषयि मगराम धर्म
३. जयतराज जोती अनन्तब्रह्म उल्हास वटासाहू रामसी, जयत आस ॥ ॥ देवसिल्पिन्यञ्च विश्वकर्मणस्यात्मजा राजमूलमी जयतमूलमीकेण निर्मित॥ यजमान-
४. स्यवतीशचास्तु काले वष्यन्तु तोयदा ॥ ॥ शुभमस्तु सव्वृजगताम् ॥ ॥

परिशिष्ट ग

टेवहालको मानदेवको पालाको गुहभित्रको

अभिलेख संवत् ४२०

काठमाडौं राजकृतिमहाविहार(टेवहाल) भित्र पस्ने ढोकैनिर बाँयापट्टिका एउटा पसलभित्र महाकालको मूर्ति रहेको । त्यसै पादपीठमा यो अभिलेख कुँदिएको छ।

मूलपाठ

१. (संवत् ४०२ २१) श्रीमानदेवस्यस्य सम्यक्पालयतो महीम् आषाढशुक्लस्य तिथौ पञ्चदश्यां शुभार्थिना
२. वणिजां सार्थवाहेन गुहभित्रेण भक्तितः संस्थापितोत्र भगवानिन्द्रो नाम दिवाकरः क्षेत्रं यथा गुम्फद्वम्प्रदेशे
३. शतस्य भूमिः पिण्डकमानिका ६० ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- चतुर्वेदी, ज्वालाप्रसाद(अनु.) (१९९५). *भविष्यपुराण* : रणधीर प्रकाशन ।
जोशी, हरिराम (२०६९). सूर्य. *प्राचीन नेपाल*. नेपाल सरकार, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्यन मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग ।
पाण्डेय, राजवली (१९७८). *हिन्दु धर्मकोश*. उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान. हिन्दी अकादमी ।
पाल, प्रतापादित्य (१९७४). *द आर्ट अफ नेपाल (भाग १)* : ई.जे. ब्रिल.
पौड्याल वीणा र खनाल पराजुली सन्ध्या (२०७७). *नेपाल मण्डलका सूर्य र चन्द्र र नवग्रहका मूर्तिहरू* : पैरवी बुक हाउस प्रा. लि. ।
पौड्याल, वीणा. (२०६४). सौर्य सम्प्रदाय र काठमाडौं उपत्यकाका केही सूर्य-चन्द्रका मूर्तिहरू, *नेपालि कल्चर* : नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रिय विभाग ।
वज्राचार्य. धनवज्र (२०३०). *लिच्छविकालका अभिलेख*: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय।
वज्राचार्य, धनवज्र (२०३०). *पूर्वमध्यकालको अभिलेख*: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

- वज्राचार्य, धनवज्र(२०३०). *मध्यकालका अभिलेख*. नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- वाङ्देले, लैनसिंह(२०३९). एन अर्लि स्कल्पचर अफ गजलक्ष्मी. *प्राचीन नेपाल*: नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- बनर्जी, जे.एन(१९८५). *द डेभलपमेन्ट अफ हिन्दु आइक्रोग्राफी*: मुन्सिराम मनोहरलाल ।
- *वराहपुराण* (२०७३): गीता प्रेस
- भट्टराई, गोविन्दप्रसाद(२०३८). नेपालको त्रिविक्रममूर्ति. *प्रज्ञा* (वर्ष १०, अङ्क २, पूर्णाङ्क ३६) : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- मिश्र, देवला(१९७२). *एन एक्सामेसन एट् तिलौराकोट एन्ड एक्सपोरेसन नेप्लिज् तराई*. श्री ५ को सरकार ।
- रेग्मी, जगदीशचन्द्र(२०३०). *नेपाल धार्मिक ईतिहास*. नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- शास्त्री, रामनारायणदत्त(अनु.)(२०४५). *महाभारत* (प्रथमखण्ड) : गीता प्रेस ।
- शर्मा, किवष्णुकान्त(२०५५). अभिलेखयुक्त सूर्यमूर्ति. *अभिलेख*. श्री ५ को सरकार, यूवा, खेलकुद तथा संस्कृति मन्त्रालय, पूरातत्व विभाग ।
- क्षेत्री, गणेश र रायमाभी, रामचद्र(२०५६). *नेपाली कला, वास्तुकला र प्रतिमालक्षण*. एसिया पब्लिकेसन्स् प्रा.लि.।
- Hopkins, E.W. (2010), *Origion and Evoluation of Religion*. Kessinger Publishing, LLC.